

17. Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. - Київ: Державний комітет архівів. Національна Академія наук України. Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2001. - С. 137.
18. Лист В.Дубровського до Н.Полонської-Василенко від 2 липня 1960 р. // Архів Н. Полонської-Василенко. УВАН у США.
19. Лист В.Дубровського до Ф.Бульбенка від 15 травня 1963 р. // Архів Ф.П.Бульбенка. УВАН у США.
20. Наш Клич (Буенос-Айрес). - 1964. - 20 серпня.
21. Биковський Л. Вказ. праця. - С. 96.
22. Лист О.Дубровської до Л.Биковського від 29 листопада 1966 р. // Архів Л.Биковського. УВАН у США.
23. Лист В.Дубровського до Л.Дражевської від 6 травня 1963 р. Копію цього та ще кількох листів історика передала авторці покійна вже, на жаль, Л.А.Дражевська зі свого архіву.
24. Лист О.Дубровської до Н.Полонської-Василенко від 26 червня 1966 р. // Архів Н.Полонської-Василенко. УВАН у США.
25. Лист Ф.Бульбенка до Л.Р.Винара від 2 травня 1966 р. // Архів Ф.П.Бульбенка. УВАН у США.
-

Олександр Астаф'єв

КОСТЬ ШТЕПА

(минуло сто років від дня народження відомого історика, колишнього професора Ніжинського ІНО і ректора Київського університету Костя Тодосьовича Штепи)

Кость Тодосьович Штепа народився 3 грудня 1896 року в м.Лохвиця на Полтавщині, батько його був священиком, сином німецького переселенця, а мати - донькою полтавського поміщика Є.Лобунського. У 1914 р. закінчив Полтавську духовну семінарію і вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Сам К.Штепа у «Сurrіculum vitae» зазначає: «Закінчив освіту в Ніжинському інституті, куди перевівся в 1918 році на 3-й курс. Був залишений для підготовки до професорської роботи аспірантом при Ніжинській науково-дослідній кафедрі у секції античної класичної культури, під керівництвом професорів І.І.Семенова та І.Г.Турцевича. Закінчив свій аспірантський стаж і працюю над дослідженням на тему: «Безумна мудрість, учення про демони в античних і християнських письменників в епоху зародження християнства» [1]. В «Особовій справі викладача Штепи Костянтина Тодосьовича» [2], що зберігається у Ніжинському філіалі Чернігівського державного архіву, є основні тези цієї роботи і добрі відгуки на неї професорів І.І.Семенова та І.Г.Турцевича.

Тепер кілька слів про Науково-дослідну кафедру історії культури та мови, на якій працював К.Т.Штепа. Вона була утворена відповідно до рішення колегиї Укрголовпрофосу від 17.11.1922 р.. Спершу при ній працювало три секції: української та російської історії (керівник - проф. В.Г.Ляскоронський, дійсні члени - проф. М.М.Бережков та Г.А.Максимович), української та російської літератури і мови (керівник - проф. В.І.Резанов, дійсний член О.С.Грузинський), античної культури (керівник - проф. П.В.Тихомиров, дійсні члени - проф. І.Г.Турцевич та І.І.Семенов). Першим керівником кафедри був проф. П.В.Тихомиров, а згодом, після його від'їзду до Одеси, її очолив проф. В.І.Резанов. За керівництва останнього тут було відкрито ще одну секцію - української літератури та мови (керівник - проф. Є.А.Рихлик).

В останній час у нашій історичній науці з'явилися статті, присвячені діяльності цієї кафедри (наприклад, стаття у часописі «Сіверянський літопис», 1998, № 5). Ці статті відрізняються від досліджень попередніх років ширшим колом порушених проблем, відтвореними «життєписами» викладачів і вихованців, новими відомостями і цікавими спостереженнями, а головне - введенням в обіг нових документальних джерел. Та все ж спроба сучасних вчених реконструювати історію кафедри на сьогодні ще не задовольняє, ці дослідження написані ще під сильним впливом ідеологічного панлогізму

«отечественной» історіографії, де головним чинником методології виступає уміння узагальнити дозволений офіційною владою (колишнього СРСР) історичний матеріал, показати людей, відданих ідеям імперії, а якщо це так, то через світовідчуження і світосприймання цих людей відтворюється застаріла «модель світу», тодішня ієрархія.

Не дивно, що замовчувані у радянський час окремі віхи Науково-дослідної кафедри історії культури та мови, трагічна і драматична доля її вчених залишається невідомою або спотвореною. Наведемо деякі сторінки цієї сумної хроніки.

Володимир Резанов, відомий вчений, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент АН СРСР, автор фундаментальних праць «Экскурс в область иезуитского театра» (1910), «Из истории русской драмы» (1910), «Школьные драмы польско-литовских иезуитских коллегий» (1916), «Драма українська: старовинний театр український» (1925-1929), «До історії літературних стилів: поетика Ренесансу на терені України і Росії» (1931), зацькований органами НКВС, помер у 1938 р.

Анатолій Єршов, секретар кафедри, автор праць «Матеріали до історії цін в Лівобережній Україні XVIII ст.» (1924), «Цехові повинності на Лівобережжі XVII-XVIII вв. Зловживання повинностями цехів з боку полкової та сотенної старшини» (1925), «Летописное повествование о Малой России» О.Ригельмана і «Краткая летопись Малой России», видана В.Рубаном» (1927), «Про джерела, час складання і автора «Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладела» (1927), «До питання про час написання «Истории Русов», а почати й про автора її» (1928), «Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. (Чернігів і Північне Лівобережжя)» (1928), «До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні XVII-XVIII вв.» (1929), «До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII вв.» (1929) та інших. 17 березня 1931 р. був арештований органами НКВС, загинув.

Євген Рихлик, професор, керівник секції українського письменства та мови, автор праць «Поэтическая деятельность Ф.Л.Челаковского» (1915), «Досліди над чеськими колоніями» (1925), «Друкарська техніка» (1925), «З етнографічних студій» (1927), «Українські мотиви в поезії Юліуша Словацького» (1928) та інших, загинув у таборах.

Іван Павловський, аспірант, а згодом професор, автор праць «З життя й творчості В.Чумака» (1926), «Зміни у весільних обрядах Ніжинщини XX ст.» (1928), «Спроба вивчення стану орфографічної грамотності учнів 2-ої ніжинської трудшколи» (1930) та інших; у 1934 р. його арештували і на 10 років заслали до Казахстану.

Петро Одарченко, аспірант, а згодом професор Ніжинського ІНО, автор багатьох праць про творчість Лесі Українки, у 1929 р. арештований, провів три роки у тюрмі і 7 на засланні.

Микола Ладухін, аспірант, у 1934 р. репресований.

Іван Миронець, аспірант, автор книги «Творчість В.Стефаніка» (1929), статей про творчість Т.Шевченка, М.Коцюбинського та інших, 1937 р. арештований, загинув.

Вячеслав Пухтинський, аспірант, а згодом професор, понад 10 років провів у таборах.

Микола Петровський, у 30-их роках зазнавав переслідувань та репресій.

Митрофан Рябко, аспірант, у 30-их роках зазнавав переслідувань та репресій.

Георгій Костенецький, аспірант, а згодом ст. викладач, понад 2 місяці провів у в'язниці.

І це, звісно, далеко не весь перелік.

Можна уявити собі ту складну обстановку, в умовах якої жив і творив Кость Штепа, спершу науковим співробітником і професором (з 1924), а пізніше деканом факультету соціального виховання (1926-1927). За цей час у різних наукових збірниках та часописах він надрукував біля 30 праць, зокрема «Учение о демонах у античних и христианских писателей в эпоху зарождения христианства» (1924), «Нариси з історії античної і християнської демонології» (ч.І-ІІ, 1926-1927), «Проблема античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості» (1927), «Професор Іван Олексійович Покровський» (1929), «Про характер переслідування відьом в старій Україні», «Селянські рухи в Римській імперії», «З монастирського побуту старої України» (усі - 1930) та інші.

Кость Штепа бере активну участь у науковій і громадській роботі. У бюлетені кафедри за період з I.V.1926 - I.VII.1928 р. зазначається: «Пленарних засідань К-ри за відчитний період відбулося 46. З них 11 було розпорядчих, 35 - наукових [3]. К.Т.Штепа виступив

з доповідями: «Про деякі проблеми старо-українського та античного релігійного синкретизму та «До старо-українських космогонічних легенд» [4].

Тут же, у розділі «секція античної культури», читаємо: «...Секція античної культури розроблювала питання історії античного світу, переважно: а) питання важливі з боку емпіричної соціології або з боку відношень античності, б) питання, що мають вагу для з'ясування античних елементів у складі первісних християнських уявлень і антично-синкретичних мотивів в українському фольклорі та старовинному письменстві... Секція мала 21 засідання, на яких обговорювались звіти про роботу аспірантів, окремі наукові питання, що їх ставили на обговорення учасники засідань, робились інформації про нові наукові праці, обговорювались доповіді, яких було зроблено 22» [5]. Кость Штепа виступив з доповіддю «Про працю проф. Іванова «Богомилски книги и легенди», від Бълг. Акад. на Наукитъ» [6].

Тут же, у розділі «Науково-громадська робота Катедри» зазначається, що «К-ра брала активну участь у видатних культурних святах України, як ювілеї письменників Л.Глібова, М.Коцюбинського, М.Горького, сторіччя виходу в світ збірника укр. пісень М.Максимовича і ювілеї видатних українських вчених: академіків М.С.Грушевського, Д.І.Багалія, В.П.Бузескула, проф. Є.В.Петухова, влаштовуючи урочисті засідання з приводу цього або надсилаючи привітальні адреси до відповідних установ та осіб» [7]. У розділі «Список друкованих праць співробітників Катедри» зафіксовано чотири публікації К.Т.Штепи:

«1-2. Нариси з історії античної й християнської демонології, чч. I-11 (докторська дисертація). Записки НІО, кн. VI, кн. VII.

3. До українських народних переказів про сотворення першої людини. (Ювіл. Збірник на пошану акад. М.С.Грушевського, ч. II.

4. Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами старо-української легендарної творчості. - Збірник «Первісне Громадянство» [8].

Восени 1927 р. в Одесі під егідою Укрголовнауки, як повідомляв К.Т.Штепа у листі до Михайла Грушевського (від 15 листопада 1927 р.), на кафедрі української літератури, яку очолював М.І.Мандес [9], відбувся успішний захист його докторської дисертації «Нариси з історії античної й християнської демонології», а 26 листопада того ж року комісія вчених ступенів Укрголовнауки за підписом професора Палладаіна повідомила К.Т.Штепу про присудження йому наукового ступеня доктора історії європейської культури [10].

У бюлетні кафедри за період з 1.VII.1928 по 1.VII.1929 рр. доктор історії культури, професор К.Т.Штепа уже фігурує як керівник секції античної культури [11]. Тут же зазначається, що «наукова праця Катедри полягала, як і раніш, у розробці за виробленим планом наукових питань її співробітниками та в підготовці наукових робітників для ВИШ'ів України. Пленарних засідань Катедри за відчитний період відбулося 16. З них 5 були прилюдні, 5 розпорядчі, 6 наукові» [12]. На одному з останніх було обговорено доповідь К.Т.Штепи «Крива магичної й анімістичної теорії походження релігії. З приводу праць Arbmann'a, Zur Seelenvorstellung, та Beth'a, Religion und Magie» [13].

Істотною у структурі кафедри видається діяльність секції античної культури, окреслюється концепція її діяльності:

«Секція античної культури в відчитному періоді понесла важку втрату: 15.IX.1928 помер керівник її проф. Ол.Ів.Покровський, що не могло не відбитися на продуктивності роботи секції.

Секція продовжувала, переважно шляхом індивідуальної праці її співробітників, розробку питань соціальної й економічної історії античної Греції та Рима, в зв'язку з історією Сходу, а також історією Середньовіччя й Нових часів, розробляла й питання культурної історії античного світу, що мають вагу для з'ясування генези первісних християнських уявлень й, зокрема, для з'ясування релігійно-синкретичних мотивів українського фольклору й давнього письменства.

Небіжчик, керівник секції й дійсний член її, проф. Ол.Ів.Покровський в останній період працював переважно над питаннями емпіричної соціології та історії марксизму.

Його заступник К.Т.Штепа продовжував розробку матеріалів щодо історії храмового землеволодіння й господарчої діяльності релігійно-культурних установ Греції та Риму; виготовував для друку працю про рух селян у Римській Африці IV ст. -

т. зв. *Circumcelliones*; одночасно підбирав матеріали до розвідки «Магія в християнському церковному та церковно-побутовому ритуалі» [14]. А на одному з прилюдних засідань кафедри було прочитано доповідь К.Т.Штепи «Проф. Ол.Ів. Покровський як історик» [15].

Серед іншого акцентувалося: «Секція античної культури перевела таку науково-громадську роботу: керівник її проф. К.Т.Штепа читав низку лекцій з історії релігії, християнства, християнського ритуалу й ін. в професійних клубах, червоноармійських частинах, селах Ніжинщини; керував семінаром антирелігійної пропаганди при Ніжинському інституті Народної Освіти та при Ніжинській Округовій Раді Спілок Безвірників» [16]. У розділі «Зв'язок кафедри з науково-дослідними установами СРСР» зазначалося, що «Катедра в цілому мала зв'язок з Укр. Акад. Наук, до якої надсилала звіти про свою працю, а також виготовані до друку праці»; що «доповіді співробітників кафедри зачитувано на різних секціях УАН»; тут же констатовалося, що проф. К.Т.Штепа перебував науковим співробітником Культурно-історичної комісії УАН». А в розділі «Список друкованих праць співробітників Катедри» зафіксовано 10 позицій К.Т.Штепи:

«1. Про характер переслідування відьом у старій Україні (Збірник «Первісне Громадянство», 1928, вип.2-3.

2. Розгляд праці Beth'a, Religion und Magie», 1927 - там таки.

3. Розгляд праці W.K.Halliday, The pagan background of early christianity, 1925 - там таки.

4. Розгляд праці Ю.А.Яворського, Ветхозавѣтныя библейскія сказанія въ карпато-русской церковно-учительной обработкѣ конца XVII вѣка, 1927 - «Первісне Громадянство», 1928, вип.1.

5. Розгляд праці В.Г.Богораза-Тана, Християнство в свете этнографии, 1928 - «Первісне Громадянство», 1928, вип.1-3.

6. Розгляд праці Йор. Иванова, Богомилски книги и легенды, 1925, там таки.

7. Проблема антирелігійного виховання в школі - «Радянська Освіта», 1928, №10.

8. Антирелігійне виховання й завдання Педвузів - «Шлях Освіти», 1929, №3.

9. Чарівники та відьми - «Безвірник», 1928, №14.

10. Проф. Ол.Ів.Покровський - «Записки ІІНО», кн.ІХ.» [17].

Не забуваймо, наукова праця співробітників кафедри історії культури та мови припадає на дуже складні 20-30-ті роки, коли дедалі чіткіше вимальовувався контраст між духовними можливостями вчених і педагогів і складністю тодішніх обставин, гримасами радянської доби, що намагалася заполітизувати науку, а із своїх вчених зробити стукачів.

На жаль, не обминула така доля й Костя Штепу. Він стає донощиком НКВС, про що зізнається через кілька років, у квітні 1939-го, під час військового трибуналу в Києві, де розглядатимуть справу його, професора Одеського університету О.О.Сухова, декана Київського університету О.О.Майліса і Марії Грушевської. Про це, зокрема, пише Р.Я.Пиріг: «Залишившись наодинці з членами суду, Штепа заявив про те, що ще у 1927 р. в Ніжині він став таємним співробітником НКВС і дав багато матеріалів для викриття українського націоналістичного підпілля. Як найвагоміший козир для свого порятунку він вважав те, що викрив «націоналістичну організацію», очолювану Грушевським М.С.» [18].

Щодо стосунків Михайла Грушевського і Костя Штепи, то тут велику роль зіграв проф. М.Н.Петровський. Пошлемося на працю І.В.Верби:

«Без сумніву, для Штепи робота з Грушевським мала неабияке значення. Не буде перебільшенням зазначити, що на Науково-дослідній кафедрі історії України в Кабінеті примітивної культури (його очолювала дочка М. С. Грушевського Катерина), де почав працювати К.Т.Штепа, його багатогранний талант буйно розцвів. Він активно співробітничав і з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності, фундатором яких також була К.М.Грушевська. Ці три академічних осередки творили «Асоціацію культурно-історичного досліджу», що в загальних рисах заміняла Український соціологічний інститут, заснований за визначальною участю М.С.Грушевського у віденській далечині в 1919 р. Вже хрестоматійним стало твердження, що Михайло Сергійович покладав на цей заклад велику надію, бо йшлося про перенесення на український ґрунт найновіших досягнень світової науки. Реалізація цих кардинальних планів потребувала від науковців неабияких знань, широкого світогляду, з досконалим

володінням європейськими мовами. Всім цим критеріям, що й казати, Штепа відповідав бездоганно. Сьогоднішні розробки, документи і матеріали дають можливість вичленити магістральні напрями діяльності ніжинського професора в історичних установах М.С.Грушевського. Вражає насамперед проблемно-тематичний спектр дослідницьких інтересів цього подвижника, пов'язаний з питаннями вітчизняної демонології в контексті теми «Сатанал в українській легенді», а також богомільські мотиви в слов'янській народній творчості. Вивчав Кость Тодосьович і аспекти синкретизму. Він виголосив низку змістовних доповідей: «Переслідування відьом у старій Україні», «Богораз-Тан і його книжка «Християнство в свете этнографии», «До українських легенд про сотворення людини» та ін. Зробив докладний аналіз праць західноєвропейських авторів Іванова, Є.Армана і К.Беца. І суть не в кількості зробленого, а в тому, що він прагнув пов'язати необхідність розвою української культури з процесами національного самоусвідомлення українського народу. Мабуть, чимало в цьому плані дала Штепі поїздка наприкінці 1928 р. до Ленінграда, Москви, Харкова. Як повідомляв Кость Тодосьович К.М.Грушевській, йому там вдалося зібрати чимало цікавого матеріалу по проблематиці Відділу примітивної культури. Саме 1928 і 1929 рр. були визначальними у біографії дослідника як соратника М.С.Грушевського. Це ілюструє хоча б його дієве партнерство в часописі «Первісне громадянство», який виходив за редакцією К.М.Грушевської. Так, рік у рік на його шпальтах публікувалися розвідки обдарованого дослідника, які і сьогодні живлять невичерпний інтерес читачів. Увагу громадськості привертали його статті з проблем античного релігійного синкретизму, сюжети вітчизняних злих духів. Перу Штепи належить і низка оглядів на книжки Ю.А.Яворського, В.Холлідея, К.Беца та ін. У збірнику, виданому з нагоди 60-річчя М.С.Грушевського, було вміщено його працю «До українських народних переказів про сотворення першої людини». Торкаючись сюжетів вшанування видатних науковців, не можна не згадати оприлюднену в журналі Історичної секції ВУАН «Україна» рецензію Костя Тодосьовича на збірник, присвячений 30-літтю наукової і літературної діяльності академіка АН СРСР Д.М.Петрушевського, свого старшого колеги, довгі роки зв'язаного з Україною» [19].

Простежуючи ближчі взаємини Грушевського, історик І.В.Верба пише: «Без сумніву, М.Грушевський розумів масштаб і талант свого молодого колеги, тому й не забарився весною 1928 р. подати його кандидатуру на присвоєння високого й почесного звання дійсного члена Науково-дослідної катедри історії України. Це викликало здивування, адже Штепа працював у когорті не менш іменитих вчених, які такого рангу не удостоїлися (О.І.Покровський, М.М.Ткаченко, М.Н.Петровський, С.Ю.Гасвський). Щоправда, при цьому не можна замовчати той факт, що Кость Тодосьович на кафедрі у Грушевського працював без оплати. Отже, ймовірно, обрання це слід розглядати як своєрідну компенсацію.

Торкаючись близьких взаємин Штепи і Грушевського, хочеться зазначити, що їх зв'язок часто-густо мав особистісний відтінок. Без сумніву, саме за проханням Михайла Сергійовича Кость Тодосьович влаштував у себе в Ніжині колишнього соловецького в'язня, опального знавця давньоруської літератури Д.І.Абрамовича, якому після звільнення заборонили мешкати в його рідному місті (Ленінграді). Небога акад. С.О.Єфремова Н.П.Павлушкова, котра звідала увесь жах сталінських репресій, в еміграційній далечині пригадувала, що Штепа належав до найближчих сподвижників Грушевського. Мабуть, знаючи цю обставину, НКО УСРР включив його після трагічної смерті Д.М.Щербаківського в комісію по неофіційній перевірці історично-філологічного відділу ВУАН у зв'язку зі скаргами М.С.Грушевського на акад. С.О.Єфремова та А.Ю.Кримського. Однак прихильне ставлення метра українських істориків до ніжинського професора не завадило секретарю М.С.Грушевського С.В.Глушку та іншим працівникам катедри стримано і з підозрою ставитися до К.Т.Штепи, вважаючи його істориком партійного напрямку. Причиною цього була співпраця останнього з Всеукраїнською асоціацією марксо-ленінських інститутів.

Можливо, останньою науковою працею К.Штепи під знаком Історичної секції ВУАН стала стаття для запланованого номера «Первісного громадянства» з приводу оцінки теорії Е.Дюркгейма в аспекті історичного матеріалізму, яку він підготував у 1929 р. А вже наступного року почався масивний розгром історичних установ ВУАН, який дедалі відвертіше набрав обертів. Цей процес застав К.Т.Штепу у Києві, куди його 1930 р.

запросили викладачем Інституту професійної освіти, що виник внаслідок чергової насильницької реорганізації колишнього Університету св. Володимира. В прекрасному стародавньому місті на Дніпрі К.Т.Штепа з родиною оселився в академічній квартирі по вул. Короленка 37, у кв. 12-А, в якій до того жив заарештований органами ДПУ УСРР секретар М.С. Грушевського Ф.Я.Савченко. Переїхавши до Києва, він продовжував працювати у ВУАН, але вже в новому статусі - як заступник голови Комісії для досліджень з історії Близького Сходу та Візантії (КДІБСВ), що була створена 1 лютого 1930 р.» [20].

Дослідники слушно зазначають, що увесь цей злет К.Т.Штепи відбувався в умовах тоталітарного режиму, який прагнув охопити всі без винятку сфери суспільного і приватного життя і постулював заміну попередніх цінностей новими. Нова квазірелігія, що спиралася на вражаючу зрощеність правлячої партії і бюрократичного апарату, встановлювала монопольний контроль і над сферою науки. Учені, щоб вижити, вимушені були пристосовуватися до умов «військового табору». Не дивно, що більшість наукових праць цього часу мають явний пропагандистський присмак. Про це свідчать хоча б праці Костя Штепи: «К.Маркс та Ф.Енгельс про античний спосіб продукції», «Проблема класової боротьби в античній формації за Марксом і Енгельсом», «Рабство як економічна та соціальна категорія», «Політика і церква», «Младотурки та імперіалісти» тощо.

У колишньому СРСР, зокрема в Україні, розгортається нечуваний тероризм, який нагнітає атмосферу жаху і практикує великий спектр насильницьких засобів: психологічний тиск, репресії, замаху, ескекуції, масові розстріли, депортації, морення голодом тощо. Під лозунгами нищення «недобитків панівних класів», «боротьби з контрреволюцією», з «ворогами народу», «супротивниками соціалістичного будівництва», «саботажем», «диверсією», «шпигунством» триває масове винищення невинних, навіть прихильних режимові людей, їм приписують неіснуючу вину і ліквідовують за приналежність до фіктивних контрреволюційних організацій (т. зв. «Шахтинська справа», показовий процес СВУ у Харкові над 45-ма керівниками і діячами культури, коли на лаві підсудних опинилися відомий літературознавець, акад. С.Єфремов, колишній член ЦК УСДРП і прем'єр-міністр УНР В.Чехівський, педагог В.Дурдуківський, історик, професор Київського ІНО Й.Гермайзе, літературний критик і письменник А.Ніковський, письменниця Л.Старицька-Черняхівська та її чоловік, проф. медицини О.Черняхівський, акад. М.Слабченко, педагог О.Гребенецький, мовознавці В.Ганцов та Г.Голоскевич, студент Київського ІНО М.Павлушков та ін.). У 30-их роках закриті процеси над створеними у застінках ДПУ (з 1934 - НКВС) так званими контрреволюційними організаціями та партіями стають звичною справою: «Український національний центр» (1931), «Союз Кубані й України» (1929-1932), «Всеукраїнський есерівський центр» (1933), «Українська військова організація» (1933), «Польська організація військовиків» (пов'язана з українцями, 1933), «Всеукраїнський боротьбістський центр» (1934-1935), «Український центр білогвардійців-терористів» (1934), «Блок українських націоналістичних партій» (1932-1936), «Троцькістсько-націоналістичний блок» (1935) та інші. Звісно, майже всі обвинувачені були розстріляні.

І.В.Верба пише: «18 березня 1938 р. Костя Тодосьовича було заарештовано. Його звинувачували в антирадянській діяльності. Слідчі інкримінували вченому націоналістичну роботу в стінах Ніжинського ІНО, організацію повстанських загонів на Київщині і Чернігівщині та проведення шпигунської діяльності на користь однієї з іноземних держав. Як згодом з'ясувалося, ще в 1937 р. в Чернігові облуправління НКВС знешкодило українську контрреволюційну націоналістичну організацію, керівне ядро якої знаходилося в Києві. За свідченнями учасника цієї організації Є.Полтарьова, нібито саме Кость Штепа з Києва через свого брата Вольдемара, котрий щойно повернувся із заслання, давав вказівки націоналістичному підпіллю на Чернігівщині.

Півтора року режисери з НКВС обробляли вченого в слідчому ізоляторі Лук'янівської в'язниці. Сьогодні ми добре знаємо про сценарій подібних явищ, кваліфіковано відпрацьований на відкритих і закритих процесах. Важко описувати всі фізичні і моральні муки, яких зазнав тоді Штепа. Ясно одне, до певного часу він тримався і не визнавав своєї вини. Кілька раз він звертався до тюремного начальства з проханням дозволити побачення з родиною, але його благання залишалися марними. Глуха стіна відгородила історика від рідних. А тим часом його родина перебувала в критичному становищі, і він це знав - його вагітна дружина була на останніх днях. На другий день після арешту К.Т.Штепи вона народила третю дитину - доньку Елеонору. На руках

породіллі залишилося троє дітей, з яких старші відвідували школу. Доживали в квартирі свій вік і двоє немічних батьків, яким вже минуло 80 років. У такій ситуації родина опинилася на межі голодного існування... Діти почали хворіти. Старші, більш загартовані й міцні, так-сяк пережили страшну і голодну зиму 1939 р., а маленька Елеонора померла. Безперечно, трагічний стан родини передавався Костю Тодосьовичу. Через 6 місяців ізоляції, зламаний фізично і виснажений морально, він почав давати перші свідчення і визнав себе причетним до антирадянської української націоналістичної організації. Маховик зізнаць почав набирати обертів. Вже 5 вересня 1939 р. він заявив, що ще в Ніжині разом з М.Н.Петровським створив націоналістичну організацію, в яку переважно входила місцева професура, зокрема Є.А.Рихлік, Ф.П.Алексеев, А.Г.Єршов, В.С.Євфимовський та інші, що головною метою підпільників була боротьба за створення самостійної Української держави. Далі Кость Тодосьович розповідав про головні програмні складники об'єднання, такі, як вербування кадрів, агітація в селах, формування нелегальних загонів, про те, що ідеологічним штабом націоналістичної пропаганди стали «Записки Ніжинського ІНО», що згодом через М.С.Грушевського ніжинські націоналісти встановили зв'язок з іншими свідомими елементами, що в Києві він зі йшовся з К.М.Грушевською, В.С.Денисенком, Т.М.Гавриленком, а в Харкові - з групою істориків академіка Д.І.Багалія. За свідченням заарештованого, організація мала відгалуження в Звенигородці (акад. А.Ю.Кримський) і в Чернігові (проф. С.І.Маслов). Особисто Штепа, за його словами, у КДУ і КПІ, де він викладав, згуртував у товариство вузівську інтелігенцію, зокрема П.А.Лаврова, Н.Ю.Мірзу-Авак'янц, І.Д.Мельникова. На багатьох сторінках свідчень К.Т.Штепи докладно розповідається про зв'язки організації як із закордоном (ОУН і УВО), так і по всій Україні. На завершення змучений Кость Тодосьович «зізнався», що конспіратори планували організувати повстання в Києві на чолі з Любченком і Хвилею, а в перспективі - вбивство Сталіна при підтримці польської і німецької інтервенції. Собі Штепа відводив роль керівника терористичної групи в КДУ і в КПІ» [21].

Тепер кілька слів про роль Костя Штепи у справі К.М.Грушевської, дочки Михайла Грушевського, дослідниці української і порівняльної етнографії, керівника Комісії історичної пісенності й Кабінету примітивної культури УАН.

Після арешту Михайла Грушевського (23 березня 1931р.) у справі «Українського національного центру», а згодом його загадкової смерті у 1934 р., коса репресій торкнулася й інших членів родини Грушевських. У липні 1938 р. арештували Катерину Михайлівну.

Р.Я. Пиріг зазначає: «Формальною причиною арешту Катерини Грушевської стали свідчення професора КДУ К.Т.Штепи про її участь у контрреволюційній організації. У довідці на арешт Катерини, складеній на базі зізнаць Штепи, стверджувалося, що К.Грушевська - учасник антирадянської української націоналістичної організації і у своїй діяльності була тісно зв'язана з ворогами народу П.П.Любченком, В.П.Затонським і М.М.Поповим. Вказувалося також на її зв'язок з націоналістичними зарубіжними організаціями - УНДО, НТШ, ОУН, УВО.

Далі підкреслювалося, що вона є дочкою одного з визначних керівників української контрреволюційної націоналістичної організації, колишнього глави українського уряду при Центральній Раді - так у тексті. (Авт.). Закінчувалося обґрунтування висновком про необхідність арешту Грушевської» [22].

Справа Катерини Грушевської, безперечно, була сфабрикованою. Сама Катерина Михайлівна не витримала тортур і зразу ж, після перших допитів, визнала свою «вину», що нібито причетна до антирадянської діяльності. Та все ж слідство затягувалося у зв'язку з тим, що працівники НКВС у своїх кабінетах ще остаточно не «сформували» кістяк «контрреволюційної організації», до якої, крім К.М.Грушевської, ввели професора Київського університету К.Т.Штепу, професора Одеського університету О.О.Сухова та декана географічного факультету Київського педінституту О.Г.Майліса.

У виступі на суді 6 квітня 1939 р. К.Т.Штепа сказав: «З 1927 року я почав працювати секретним співробітником НКВС. По роботі в апараті НКВС я був зв'язаний в Ніжині з начальником міськвідділу НКВС Козельським і в НКВС УРСР з Долинським, Пустовойтовим, Соколовим і Тимошенком. Надалі ці особи були викриті як вороги народу. Подані мною на попередньому слідстві свідчення по даному питанню не цілком відповідають дійсності. До 1927 року я тільки виявляв хитання по національному

питанню, але організаційно з українським націоналізмом зв'язаний не був. До складу контрреволюційної націоналістичної організації на Україні увійшов за дорученням колишніх співробітників НКВС, зокрема Козельського. Надалі свою належність до цієї організації від співробітників НКВС я не скривав. Про це знали не тільки в Ніжинському міськвідділі НКВС, але і в НКВС УРСР. Будучи секретним співробітником НКВС, я дав багато матеріалів по викриттю українського контрреволюційного націоналістичного підпілля, всі ці мої агентурні дані знаходилися в НКВС. Я викрив націоналістичну групу, очолювану Сахновським, Лозовиком, Складовим та іншими. Націоналістичну організацію, очолювану Грушевським М.С., я також розкрив і викрив. Мені НКВС доручало особливо важливі завдання, і я їх виконав. Я був відряджений в місто Москву для виконання - так у документі. (Авт.) антирадянської націоналістичної діяльності Грушевського М.С., і це завдання виконав. Мені доводилося працювати в особливо важких умовах. Я подав ряд цінних матеріалів по викриттю українського націоналістичного підпілля, але частина цих матеріалів органами НКВС затушовувалася. Мені казали: «почекай», «ще не настав момент» і т. д. Я усвідомлюю, що не досить політично розвинутий і відставав у кваліфікації окремих видів контрреволюційної діяльності ворогів, однак це не говорить про те, що я покривав антирадянське націоналістичне підпілля в Україні» [23].

Далі Кость Тодосьович уточнив: «Секретним співробітником НКВС працював з 1927 р., але документально був оформлений тільки в 1928 р. в Ніжинському міськвідділі НКВС, а в центральному апараті - з 1930 р. Далі він розкрив маленькі таємниці секретних спецслужб, підкресливши, що від нього тільки вимагалось зайняти керівне становище в націоналістичній організації, проте в агентурних зведеннях, як на цьому наполягали в НКВС, свого прізвища він не ставив і як учасник антирадянської націоналістичної організації по документах не проходив. При цьому Штепа наголосив на легендарності його зв'язків з іноземною розвідкою. Та через півгодини своєї розконспірації він заявив, що в НКВС його інформаторством були не дуже задоволені і наполягали якомога скоріше очолити керівництво націоналістичною організацією, чого він не встиг зробити, оскільки був заарештований. Єдине, що йому вдалося виконати, - це завербувати кадри, однак, за його словами, саме на процесі він усвідомив, що це в чекістські плани не входило. Врешті-решт, йому довелося визнати свою вину в неправильних методах агентурної роботи» [24]....

Сьогодні ми можемо дещо додати до тих слів Штепи з далекого 1938 р. Насамперед, розкриємо деякі його справжні прізвища, по яких він проходив в агентурних списках. У депешних донесеннях Кость Тодосьович фігурував як «Лохвицький» та «Медведєв». Цікаво, що ДПУ УРСР активно втручалось в науковий процес і частенько давало свої вказівки «Лохвицькому-Медведєву» щодо друкування тієї чи іншої праці, зокрема, так було і з «Україною» М.С.Грушевського. Впевнені, це тільки невелика частка того, що сьогодні вже можна встановити за документами архівів СБУ» [25].

16 квітня 1939 р. члени військового трибуналу Київського Особливого Військового Округу винесли вирок підсудним. Катерина Грушевська була засуджена до позбавлення волі у виправно-трудовах таборих на вісім років з поразкою у правах на п'ять років. О.О.Сухов був засуджений до вищої міри покарання, але згодом, після дослідження справи, він отримав п'ять років таборів. О.Г.Майліс і К.Т.Штепа були звільнені. «Важко описати емоційні почуття Костя Тодосьовича, змученого довготривалими допитами, фізично і морально надломленого. Та як би там не було, а життя брало своє. Досить скоро Штепі було повернуто професорське звання та посаду завідуючого кафедрою стародавньої історії в КДУ, а його перша ж лекція в університеті викликала захоплення студентів. Тоді ж Кость Тодосьович повернувся до своїх творчих праць, розгорнув чималу науково-організаційну діяльність, керував роботою викладачів Б.Є.Радзіковського і А.А.Єфременка, а 1 листопада 1939 р. заявив нову тему: «Римська Африка за доби переселення народів», яка стала частиною великою проблематики під заголовком «Революція рабів і варварське завоювання Римської імперії». Цю тематику історик планував закінчити 1 листопада 1941 р., в зв'язку з чим у «Наукові записки історичного факультету КДУ» та «Вестник древней истории» він подав ряд оригінальних досліджень» [26].

Невдовзі він ще пережив епопею переатестації наукових ступенів та вчених звань, після певної тяганини ВАК СРСР перезатвердив його науковий ступінь, хоча він готовий

був захистити ще дисертацію на науковий ступінь доктора історичних наук.

Друга світова війна внесла свої корективи у життєву долю К.Т.Штепи. Він міг евакуюватися разом з Київським університетом, але цього не зробив і дочекався приходу фашистів. Йому, людині німецького коріння, у вересні 1941 р. гітлерівці доручили важливий і відповідальний пост завідуючого відділом культури і освіти Київської міської управи. «Водночас з укомплектуванням штатів відділу культури і освіти КМУ в листопаді того ж року Штепа подбав про заснування в Києві Української архівної управи як керуючого органу всіма джерелозібраннями. Тоді ж було відновлено й низку центральних установ такого ж профілю, в їх числі Головний історичний архів ім. В.Б.Антоновича (директор В.В.Міяковський) та Центральний архів давніх актів (директор Н.Д.Полонська-Василенко). Зрозуміло, що все це Штепа робив за згодою з німецьким командуванням. І те, чого свого часу не цінували більшовики, використали для своїх пропагандистських цілей окупанти. Штепа прагнув зібрати під своєю рукою найкращі на той час сили науковців, музеєзнавців, митців, загалом людей творчих, головним чином гуманітарних професій. Серед них варто назвати істориків та археологів, близьких йому за фахом і уподобаннями спеціалістів М.У.Андрусяка, П.П.Курінного, В.Є.Козловську, філологів та фольклористів М.К.Грунського, П.Й.Горецького, Б.В.Кубського, митців І.С.Їжакевича, В.Г.Кричевського, І.В.Моргілевського та інших, загалом щонайменше 1000 чоловік. Їх зусиллями при голованні професора Штепи в жовтні 1941 р. постала Всеукраїнська учительська спілка з метою об'єднання всіх національно-свідомих працівників вищих, середніх і нижчих шкіл, науково-дослідних та культурних закладів. Ігнорувати позитивний бік цієї справи аж ніяк не можна. Всіляко сприяв Штепа фундуванню Українського видавництва «Школа», значну роль в якому відігравав його давній знайомий, учень М.С.Грушевського П.С.Глядківський. Наскільки це було важливим і корисним ділом, зайве говорити. Допоміг він влаштуватися на роботу інспектором вищих шкіл відділу культури і освіти КМУ також історик П.А.Білику.

Портрет Костя Годосовича перших місяців окупації ледве чи буде повним, якщо не згадати про його дійову участь у відродженні Української академії наук (УАН) - того жовтого острівця духовності, без якого державою гине. Саме він, як високопоставлений чиновник, забезпечував нормальне функціонування УАН, часто сам добирав академічні кадри, дбав про достатнє фінансування. Не без зусиль Штепи її президентом було обрано відомого вченого академіка В.О.Плотнікова, а директорами різних інститутів - авторитетних дослідників: Історичного - доктора М.У.Андрусяка, Археологічного - професора Н.Д.Полонську-Василенко, Мовознавства - професора П.Й.Горецького, Літератури й фольклору - професора Є.М.Марковського, Економіки та статистики - професора М.І.Величківського» [27].

У листопаді 1941 р. К.Т.Штепа був призначений ректором Київського університету [28]. «До викладання історичних дисциплін він запрошував відомих спеціалістів, у тому числі своїх давніх колег, знайомих і друзів. Серед них назвемо професорів О.П.Оглоблина, Н.Д.Полонську-Василенко, доцентів М.У.Андрусяка, П.А.Білика, асистентів О.М.Степанишину, М.В.Геппенера та М.Ф.Карачківського. Керувати університетом було складною справою, бо вести викладацько-педагогічну роботу за старими планами і конспектами в умовах нацистського режиму вважалося смертельно небезпечним, тому Штепа вимагав від підлеглих коригування лекцій за вимогами часу із значним наголосом на «культуртрегерську» місію Німеччини. Це більше стосувалося гуманітарних факультетів, викладачі яких у своїх лекціях могли наголошувати на історії тих чи інших сторін українсько-німецьких взаємин. До певної міри в Київському університеті вдалося проводити курс в рамках задекларованої окупантами підтримки українського національно-визвольного руху. Частково цьому сприяла короткоплинна діяльність Української національної ради (УНРади), чимало членів якої були університетськими викладачами. Отже, цей загальнонаціональний орган опосередковано впливав на роботу університету» [29].

У грудні 1941 р. Кость Штепа став редактором газети «Українське слово» (попередня назва «Українське слово»; редакцію газети арештували фашисти, борючись із ОУН Степана Бандери). Він згуртував цікавий та авторитетний колектив редакції, до якого увійшли літературознавці Б.В.Якубський, доктор германської філології, професор І.В.Шаровольський, мовознавець професор П.М.Пелех, історик доцент О.Я.Кіктєв,

філолог Л.О.Дудін, правник Л.О.Окіншевич та ін. Та курс газети був явно пронімецьким, спрямованим проти найвпливовішого на той час політичного руху - українського націоналізму. Свідомі національні сили відвернулися від газети, хоча дехто з них, скажімо, Олена Теліга, цим самим підписали собі смертний вирок. Хоча за редакторства К.Т.Штепи «Нове українське слово» одержало високу оцінку хазяїв. У лютому 1941 р. головнокомандуючий вермахту в Україні генерал Кітцінгер відзначав, що «Нове українське слово» з власної ініціативи підтримує співпрацю з ідеєю нового співтовариства європейських народів і публічно відкидає хибну давню націоналістичну ідеологію. І.В.Верба зазначає: «В цій ситуації, мабуть, саме кола оунівців висловили припущення, що Штепа є водночас таємним агентом НКВС і секретним співробітником гестапо. Така заява, звичайно, викликала перевірку з боку відповідної нацистської спецслужби, результати якої знайшли свій відгомін у доповіді рейхкомісаріату «Україна» про наукові установи Києва, де цьому архіважливому питанню приділялося чимало уваги. В документі спростовувалися висунуті націоналістами на адресу професора Штепи звинувачення у співробітництві з НКВС як такі, що не підтвердилися, і зазначалося, що він є «єдиною людиною, яка має цінність у галузі гуманітарних наук» [30].

Ясна річ, німці не могли знати про колишнє доносительство Костя Тодосьовича, бо таємні документи про цю його діяльність знаходилися далеко за межами України і навряд чи були доступні. В цій справі ще не все ясно, і вона, ще довго буде тривожити уяву дослідників, однак дивує інше. Важко зрозуміти, чому радянські чекісти не скористалися цим моментом і не представили відповідної документації з метою ліквідувати Штепу руками самих гестапівців, адже саме так вони часто діяли на окупованій території. Логічно припустити, що розвідувальна служба УРСР планувала якимось чином використати Штепу задля подальшої оперативної роботи, але тепер уже не як дрібного інформатора, а скоріше як «агента із знайомствами», як це було з талановитим дослідником-філологом полковником В.П.Петровим» [31].

У вересні 1943 р. Кость Тодосьович Штепа покинув Київ і подався на еміграцію. Якийсь час разом із сім'єю він опинився у таборі переселенців Таннерберг - Найденбург (Пруссія), де отримав німецьке громадянство. Редагував російськомовний журнал «На досуге», що виходив для вояків Власівської армії.

Випускник Ніжинського педінституту, голова Фондації ім. Симона Петлюри у Лондоні Олександр Бондаревський у своїх спогадах писав: «Десять у 1948 році я зустрівся із соціалістом, членом Центральної Ради професором П.Феденком і побачив у нього листи ніжинського професора К.Штепи, котрий виправдовувався за свою активну співпрацю з німцями, ставши редактором «Українського слова» («Нового українського слова»). (Авт.), що проводив московську політику. Штепа доводив про відсутність національної свідомості і, мовляв, нам потрібно ще п'ять років бути під німцями, щоб стати європейським народом. Закликав до співпраці, бо вони спільно студіювали у Петербурзі. П.Феденко у Празі навчав О.Телігу, був добре знаний з Олесем і його сином Ольжичем, тому й відкинув усі стосунки зі Штепою ще до закінчення війни. Мельниківці розшукували його, щоб помститися за знищення свого проводу. Штепа довго переколював з англійської окупаційної зони до американської, налагоджуючи зв'язки з москалями. Усі його, як негідного зрадника, проклинали» [32].

У 1952 році Кость Штепа переїхав до США, де став співробітником «Американської комісії за визволення» та радіостанції «Свобода». На еміграції вийшло ще кілька його монографій, підписаних, з обережності, псевдонімами: «Радянська система управління масами та їх соціальною свідомістю» - російською мовою, за підписом В.Лагодін, та «Чистка в Росії» - англійською мовою, за підписом В.Годін, у співавторстві з Ф.Беком. По смерті вченого вийшла його монографія «Російські історичні і радянська держава».

Помер К.Т.Штепа у Нью-Йорку 19 листопада 1958 року і похований на місцевому кладовищі монастиря «Новодевеево».

Його син Еразм, насильницьки репатрійований до Радянського Союзу, був звинувачений у військових диверсіях і засуджений на двадцять років концтаборів і п'ять років поразки у правах. Чудом виживши у концтаборах на Колімі, він заочно закінчив Алма-Атинський інститут іноземних мов, якийсь час учителював, а в 1994 р. став підданим Німеччини. Дочка Агляя побралася з американцем Горманом і сьогодні проживає у США, де є відомим фахівцем з історії російської літератури, доктором філософських наук.

Як бачимо, життєва доля К.Т.Штепи була мінливою, бурхливою і багатою на різні події. Має рацію І.В.Верба: «Не можна заперечувати широке знання і глибоке розуміння К.Штепою світової літератури, історії, філософії, як і того, що він справив певний вплив на історіографічні процеси в Україні, стояв біля витоків вивчення античності в Радянському Союзі. І цей доробок Костя Теодосьовича набагато переважає його суспільно-громадську діяльність. Однак остання вже належить історії, як належить історії і сам Штепа» [33].

Джерела та література:

1. Ніжинський філіал ДАЧО, ф.6121, оп. 2, с.1.
2. Там же.
3. Науково-дослідча кафедра історії культури та мови при Ніжинському інституті Народньої Освіти. - Ніжин, 1926. - С.3.
4. Там же. - С.4.
5. Там же. - С.6.
6. Там же. - С.7.
7. Там же. - С.8.
8. Там же. - С.8.
9. ЦДІА України, ф.1235, оп.1, спр.845, арк. 2-3.
10. ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.8725, арк.6.
11. Науково-дослідча кафедра історії культури та мови при Ніжинському інституті Народньої Освіти. 1.V.1926 - 1.VII.1928. - Ніжин, 1928. - С.3.
12. Там же. - С.3-4.
13. Там же. - С.3.
14. Там же. - С.6.
15. Там же. - С.9.
16. Там же. - С.6.
17. Там же. - С.12.
18. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924-1934). (К., 1993. - С.156.
19. Верба І.В. Кость Штепа // Український історичний журнал. - 1999. - № 3. - С.102-103.
20. Там же. - С.104.
21. Там же. - С.109-110.
22. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924(1934). - К., 1993.(С.148.
23. Верба І.В. Кость Штепа // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. - С.101.
24. Там же.
25. Там же. - С.101.
26. Там же. - С.104-105.
27. Там же. - С.107.
28. Максимова М. Ректор Киевского университета времен фашистской оккупации был тройным агентом: НКВД, немецкой разведки и американских спецслужб? // Факты. - 1998. - 18 ноября.
29. Верба І.В. Кость Штепа // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. - С.107-108.
30. Там же.
31. Там же. - С.109.
32. Бондаревський О. Ніжинські спогади // Просвіта. - 1994. - № № 3-4.
33. Там же. - С.112.

